

AZERBAIJAN HALISINDA RENKLERİN UYGULANMASI

Seyran KURBANOV*

Azerbaycan halılarının yüksek değerini bir çok ünlü tarihçiler, seyyahlar ve sanatçılar kaydetmişlerdir. Mesela, doğunun tanınmış tarihçilerinden olan Ebu Cafer Mehemmedi Taberi (839-923) "*Tercüme-i Tarih-i Taberi*" eserinde Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda H.22 (M. 642) yılında oldukça mükemmel halılar üretildiğini¹ ve halı mamulâtları klasik edebiyatta, özellikle de şiir sanatında (Nizâmî Gencevî, Hakânî Şîrvânî vb.) hayranlıkla tasvir ve vâf etmişlerdir.

Yazılı kaynaklardan bellidir ki, artık Ortaçağın başlarında Azerbaycan'da son derece yüksek nitelikli sanatsal halılar üretilmiştir. XV. sırada Azerbaycan halıları Doğu ülkelerinde olduğu gibi aynı zamanda Avrupa'da da meşhur olmuş, geniş alanda yayılmıştır. Burada onlara büyük ilgi gösterilmiştir.²

Azerbaycan halıları eşsiz güzelliği ile dünya ressamlık sanatının bir çok görkemli temsilcilerini ilgilendirmiş ve aynı zamanda onların bazı eserlerinde kendi ifadesini bulabilmiştir. Mesela, Hollandalı ressam Hans Memling (1433-1494) 'Meryem Kendi Yavrusu İle' tablosunda, Şîrvan, Venedikli ressam Karlo Krivelli'nin (1430-1493) 'Mütjde' eserinde ise Gence-Gazah grubuna ait halı tasvir edilmiştir.³

XIX. asrın ortalarından itibaren Azerbaycan'ın çeşitli sanayi ürünleri, dekoratif-tatbiki (uygulama) sanat ürünleri ile Rusya (Sant-Petersburg, Moskova) ve Batı Avrupa ülkelerinde (İngiltere, Almanya, İtalya, Fransa), Türkiye'de sergilenen nice nice uluslar arası sergilerde temsil olundu. Onların arasında halıcılık ürünleri de geniş yer tutuyor ve büyük başarılar kazanmış oluyordu.

İlgi çekicidir ki, 1882 yılında Moskova'da teşkil olunmuş 'Asya Ulusal Sanayi ve Güzel Sanatlar Sergisi'nde Azerbaycan'dan gönderilmiş Kustar (tatbik-sanat) örnekleri arasında ünlü Azerbaycan şairesi H. B. Natevan'ın dokuduğu nefis halılar, altın ve gümüş iplerle işlediği zarif dikmeler de sergilenmiştir. Bu eserlere göre şaire Fahri Ferman'la ödüllendirilmiştir.

* Azerbaycan İlimler Akademisi Mimarlık ve Güzel Sanatlar Enstitüsü.

¹ L. Kerimov, Azerbaydžanskiy Kovyor, II T., Gendjlik, Bakü 1983, s.10.

² W. Von Bode, E. Kuhnelt, Antigue Rugs from the Near East, London 1970; E. De Unger, "A Notable Carpet Collection", Oriental Art, 1973, vol. XIX, No:2, s. 172-179.

³ Rasim Efendiyevev, Azerbaycan Bedîi Sanatkarlığı Dünya Müzelerinde, Işık, Bakü 1980, s.8-12.

1913 yılında Londra'da teşkil edilmiş uluslar arası sergide Kafkasya'yı temsil eden halı ürünlerinin çoğunluğunun Azerbaycan'dan gönderilmesi Azerbaycan halı sanatının nasıl bir yüksek zirveye ulaştığını kanıtlamış oldu. Bütün dünyada ilgi ile karşılanan Azerbaycan halıları çeşitli ülkelerin müzelerinin en değerli eşkıyalarındandır. Mesela, Tebriz'de dokunulmuş ünlü 'Şeyh Sefi' halısı (1539) ve diğer pek çok değerli halılar Londra'nın Victoria ve Albert Müzesinde ve diğer müzelerde, XVII. Asrın birinci yarısına ait 'İhtiyar' (Karabağ), 'Şamahı' (Şirvan), 'Avcılık' (Tebriz) halıları New York şehrindeki Metropolitan Müzesinde, XIII-XVIII. asırlarda Azerbaycan'ın çeşitli halı bölgelerinde dokunmuş halılar İstanbul'da Türk-İslam Eserleri Müzesinde, 1801 yılında dokunulmuş 'Hile Buta' çeşni halı (Bakü, Hile Köyü) Moskova'da Devlet Tarih Müzesinde saklanıyor. Görkemli Azerbaycan sanat teorisini Rasim Efendi'nin 'Azerbaycan'ın Bedii Sanatkârlığı Dünya Müzelerinde' kitabında bu gibi olaylar geniş bir yer tutmaktadır.⁴

Günümüze kadar ulaşmış en eski ve muhteşem Azerbaycan halılarından biri olan dünya şöhretli 'Şeyh Sefi' halısı (1539) leçek türünde tipli kompozisyonunun bütünlüğü, süsleme ve nakışlarının uyumluluğu, güzelliği ile ayrılıyor. Bu halının mükemmel bir renk düzümü üzerine özel olarak değinmek gerekir. Onun ara sahasını beyaz, kırmızı ve şekeri renkli nebati ornömanlar (süslemeler) (güller, yapraklar, sarmaşıklar, sarmaşmış dallar) süslüyor. Ara sahanın merkezinde altın renkli büyük çok köşeli yıldız benzer türünc (madalyon) vardır. Halının ara sahasında türünc ve haşiyede, aynı zamanda diğer bezek öğelerinde kullanılmış renklerin son derece uyumlu, yaratıcı münasebeti onun renk düzümü bakımından mükemmelliğini temin ederek, eseri dünya halıcılık sanatının nadir incisi düzeyine yükseltmiştir. Kaydetmek gerekir ki, bu şaheserin süsleme motiflerinin bazıları hatta Erdebil Mescidi'nin süslendirilmesinde bir daha tekrar edilmiştir.

Mükemmel kompozisyon, cazip süslemeleri ile birlikte Azerbaycan halıları parlak, dolgun ve uyumlu renkleri ve bu renklerin nüanslar diyapazonunun zenginliği ile şöhret bulmuştur. Bu halılarda esas renklerin demek olur ki, hepsi istifade olunur. Azerbaycan halılarındaki renk tonları son derece şuh, temiz ve parlak oluyor. Bununla birlikte onların renk düzümü 'ağır' ve 'sakin'dir. Bu renkler sanki Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinin esin rengiz manzaraları, elvan çiçekli bahçeleri, yeşil orman ve çimenlikleri, karlı dağlarının sanatsal yansımasıdır. Halıda kullanılan renkler de sanki bunu kanıtlamaktadır. Onlar doğal malzemelerden, adeta bitkilerden, güllerden, çiçeklerden, dut, ayva, ceviz ağaçlarının yapraklarından, bir çok ağaçların kabuklarından, çeşitli böceklerden hazırlanıyor.⁵ Mesela, sarı ve sarıya benzer renkler sarı çöp, sarı gül ve encil yapraklarından, kırmızı ve çehrayı renkler boyak otundan ve kırmızı ve kırmızı böceğinden (dene de adlandırılıyor), nohudu veya şekeri renkler soğan ve elma ağacının kabuğundan, stürmeyi ve mavi renkler

⁴ Rasim Efendiyev, A.g.e., s.8-12.

⁵ Ramiz Ağayev, Azerbaycan Halk Yarattıcılığı, Azerbaycan Respublikası Tahsil Nazirliği, Bakü 1999, s.46-63.

doğal indigodan (tropik bitki) alınıyor. Doğal boyaların renklenme kabiliyetini artırmak amacıyla halk sanatçıları onların terkibine zey, tuz vs. sağlamaştırıcı maddeler de ilave ediyorlardı.

Görkemli halı ustası Letif Kerimov yazıyor ki; halk ustaları doğal beyaz iplerin rengini daha da beyazlaştırmak için onu karga tuzu (Azerbaycan'ın Hızı bölgesinde Germiyan köyü yakınlarındaki tepelerde bulunan beyaz taş) karışıklı ayıranda kaynatıyorlar.

Lakin orasını da kaydetmek gerekir ki, bazı durumlarda onların kullandıkları bir çok maddeler (mesela, 'mazı' adlı renkle boyanmakta) olumsuz sonuç veriyor. Bir dizi tanınmış araştırmacılar (L. Kerimov, A. Gaziyev, R. Tağıyeva) gösteriyorlar ki, XIX. asrın sonlarından başlayarak Tebriz, Karabağ ve özellikle de Şuşa'da halı mamûlatlarının niteliğini aşağı salan suni boyalarla (anilin) boyanmış iplerle dokunmuş halılara rastlanıyordu.⁶ Bunun da esas nedeni ticaretin gelişmesi ile ilgili Pazar talebinin artması olmuştur.

Azerbaycan halı sanatının renk özelliklerini seciyelendiren amillerden biri de budur ki, halı ustaları renk tonlarının sıcak-soğuk tezatlılığını, renk uyumluluğunu aynı zamanda renk algılama kanununa uygunluklarının ilmi esaslarını bilmeseler bile çok asırlık tecrübe esasında bunları derinden duymuş, benimsemişlerdir.

Halk sanatçılarının çeşitli renkleri ve onların birbirlerine ne derecede uygun olduğunu, nasıl seciyelendirdiklerini onların kullandıkları imgesel ifadelerden görebiliriz. Mesela, halılar parlak kırmızı rengi '*alıştım-yandım*' şeklinde isimlendirirlerdi. Bu ifade bu rengin sıcaklığını, hararetililiğini, şuhluğunu, güzelliğini sanatsal bir şekilde belirtir.

Azerbaycan sanatçılarının kullandıkları '*beyaz ile yeşil ecep yakışıyor*', '*kırmızı-sarı kışkırtma bari*', '*beyaz ile sarı, it yasarı (çirkini)*' ifadeleri renkler arasındaki münasebetleri, onların birbirine uygun olup olmadığını, bu renk birliklerini meydana getirecek eserde sanatsal yönden olumlu veya olumsuz rol oynayacaklarını önceden belirten çok asırlık estetik deneyimin ürünü olan ölçülerdendir. Bu ölçüler sayesinde Azerbaycan halılarında renkleri kendi şuhluğu ve ahenkarlığına göre bir çok halılar monoton renkli halılarından ayrılır.

'Azerbaycan Halısı' kitabında Azerbaycan halılarının renk düzümünü seciyelendirerek L. Kerimov yazıyor ki, "*Genellikle, Azerbaycan halılarında ara saha renklerinin çok bölümü sürmeyi (koyu mavi veya kırmızı), az bir bölümü suyu, şekeri ve beyaz oluyor. Nadir durumlarda yeşil, açık palede ve siyah renklere de tesadüf edilir.*

⁶ Bkz: L. Kerimov, Azerbaycan Halı Sanatı, Yazıcı, Bakü 1985; A. Gaziyev, Tsvet i Kompozisiya Azerbaydžanskiñ Kovrov İskusstvo Azerbaydžana, İzd, AN Azerbaydžana Bakü 1949; R. Tağıyeva, Azerbaycan Halıları Dünya Sergilerinde, Medeni-Maarif Dergisi, Bakü 1999, No:1; Bakek Kurbanov, "Azerbaycan Halılarının Tarihi-Estetik Meseleleri", El Sanatları Dergisi, S.1, Konya 1999, s.91-97.

Ara sahanın yerliğinin rengi koyu olduğu zaman onun üzerindeki öğelerin rengi açık, elvan, aksine ara saha ipliği açık olduğunda öğelerin rengi koyu ve ağır oluyor. Aynı prensip öğelerin esas rengi ile geymelerin (kontur) renginde kullanılır.”⁷

Bu eserde L. Kerimov, Azerbaycan halılarında önemli sanatsal vasıta olan tezathığı şöyle izah ediyor: “Bazı halıların ara saha kompozisyonuna dahil olan göbeklerin (konçaların) renkleri ara sahaya olan diğer öğelerden ayrılır ve çoğu zaman ara saha renk ile kontrastlık (tezathık) teşkil eder. Çoğu zaman göbeklerin yerliği ara haşiyenin yerliği ile aynı veya uygun renklerde olur...Azerbaycan halılarında renk kontrastlığına ara sahada olduğu gibi haşiyede de rastlamak mümkündür.”⁸

L. Kerimov, Azerbaycan halılarında kullanılan daha eski, önemli sanatsal vasıtayı da göz önüne getirir: “Ara saha ile genel haşiyeye arasında iki tür renk ilişkisine rastlamak oluyor: 1-Ara saha rengi genel haşiyeye nazaran (çeşitli tonlarda) açık veya aksine koyu olur. 2-Ara saha ile genel haşiyeye kuşağının renkleri arasında belli bir renk uygunluğu (aynı tonlu, açık ve koyu renkte) olur.

Guba-Şirvan türüne ait olan halılarda haşiyeye bölümlerinin aralarında işlenen ‘su’ ve ‘fare dişi’ gibi hafif zolağların (çizgiler) çoğunluğu siyah ile beyaz renklerden ibaret oluyor. Gence, Gazah, Karadağ ve aynı zamanda çağdaş halılarda ise bu çizgileri çeşitli renklerde görmek mümkündür.”⁹

Böylece Azerbaycan halılarında ara saha haşiyeye ve onun bölmelerinde, aynı zamanda küçük ve büyük öğelerde işlenen renklerin sayısı çok çeşitli ve tezathıllık prensibi esas oluyor.

Sanat teorisyenlerinin çok yıllık bilimsel araştırmaları da gösteriyor ki, Azerbaycan halılarının dünya şöhreti bulmasında başka estetik amillerle birlikte Azerbaycan halkının renkleri derinden duyup algılamak ve onları büyük maharetle tatbik etmek yeteneği de müstesna rol oynamıştır.

⁷ Bkz.: L. Kerimov, Azerbaycan Halısı, C.1, Bakü-Leningrad 1961, s.39-40.

⁸ L. Kerimov, Azerbaycan Halı Sanatı, Yazıçı-Bakü 1985, s.8-15.

⁹ L. Kerimov, A.g.e., s.8-15.